

УДК 316.4-044.46

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-5\(5\)-607-622](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2022-5(5)-607-622)

Опанасюк Тетяна Анатоліївна кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Пластова, 31, м. Рівне, 33000, тел.: (096)778-10-62, <https://orcid.org/0000-0001-8836-4973>

Кузьма Тетяна Миколаївна кандидат історичних наук, доцент кафедри політології і соціології, Рівненський державний гуманітарний університет, вул. Пластова, 31, м. Рівне, 33000, тел.: (097)645-91-96, <https://orcid.org/0000-0001-6761-4873>

ОСОБЛИВОСТІ МАРГІНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У 90-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Анотація. Кінець ХХ ст. є періодом глибоких та інтенсивних трансформацій українського суспільства. За умов швидких соціальних змін, обмеження можливостей для мобільності й адаптації зростає ймовірність та масштаби маргіналізації індивідів у соціальній структурі. Деформація соціально-економічних, політичних та соціокультурних засад суспільства призвели до істотних змін у соціальному статусі, соціальних зв'язків, соціального середовища та ціннісних орієнтацій індивідів та соціальних груп. Втративши звичні соціальні ролі та функції, останні опинилися в проміжному положенні, в стані невизначеності, маргінальності. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває потреба всебічного вивчення процесу маргіналізації та його вплив на стабільність соціальної структури в цілому.

Проаналізовано соціально-економічні та політичні фактори виникнення маргінальних груп в українському суспільстві у перші роки державотворення. На основі узагальнення даних соціологічних досліджень вказано основні показники, ознаки та особливості вияву маргіналізації населення. Розкрито функціональні прояви зворотного впливу процесу маргіналізації на стан соціально-економічної та політичної стабільності держави.

Специфічною рисою маргіналізації українського суспільства у 1990-ті роки є структурні особливості, масштабність, тривалість, переважно негативна спрямованість, виражена в досить інтенсивному витісненні населення на так зване «соціальне дно». Занепокоєння

викликає масовість таких маргінальних груп, як безробітні, мігранти, збіднілі верстви населення, безпритульні, пенсіонери, молодь.

З'ясовано, що негативним потенціалом маргіналізації є конфліктогенність маргінального стану, а також його дестабілізуючий вплив на соціальну структуру, аномічність маргіналізованих елементів. Водночас процеси маргіналізації в суспільстві мають не лише негативні, але й позитивні наслідки. Зокрема, позитивний потенціал маргіналізації полягає у: здатності до фільтрації та раціонального відбору культурних цінностей; подоланні традиційного типу мислення; інноваційному потенціалі; раціоналізації; лідерському потенціалі; підвищенні соціальної мобільності та модернізації соціальної структури у відповідь на нові виклики.

Ключові слова: маргіналізація, соціальна структура суспільства, криза, безробіття, маргінальні верстви, ідентифікація, стабільність, бідність.

Opanasiuk Tetiana Anatolyivna Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Political Science and Sociology, Rivne State Humanitarian University, Plastova St., 31, Rivne, 33000, tel.: (096)778-10-62, <https://orcid.org/0000-0001-2285-0543>

Kuzma Tetiana Mykolaivna Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Political Science and Sociology of the Rivne State Humanitarian University, Plastova St., 31, Rivne, 33000, tel.: (097)645-91-96, <https://orcid.org/0000-0001-6761-4873>

FEATURES OF MARGINALIZATION OF UKRAINIAN SOCIETY IN THE 1990S.

Abstract. The end of the 20th century. is a period of deep and intensive transformations of Ukrainian society. Under the conditions of rapid social changes, limitation of opportunities for mobility and adaptation, the probability and scale of marginalization of individuals in the social structure increases. Deformation of the socio-economic, political and socio-cultural foundations of society led to significant changes in the social status, social relations, social environment and value orientations of individuals and social groups. Having lost their usual social roles and functions, the latter found themselves in an intermediate position, in a state of uncertainty and marginality. In terms of it, the need for a comprehensive study of the process of marginalization and its impact on the stability of the social structure in general becomes especially urgent.

The socio-economic and political factors of the emergence of marginal groups in Ukrainian society in the first years of state formation are analyzed. Based on the generalization of sociological research data, the main indicators, signs and features of the phenomenon of marginalization of the population are indicated. The functional manifestations of the reverse influence of the process of marginalization on the state of socio-economic and political stability of the state are revealed.

A specific feature of the marginalization of Ukrainian society in the 1990s is its structural features, scale, duration, mostly negative orientation, expressed in a fairly intense displacement of the population to the so-called "social bottom". The mass of such marginal groups as the unemployed, migrants, impoverished sections of the population, the homeless, retired persons, and youth is cause for concern.

It was found that the negative potential of marginalization is the conflictogenicity of the marginal state, as well as its destabilizing effect on the social structure, anomie of marginalized elements. At the same time, processes of marginalization in society have not only negative, but also positive consequences. In particular, the positive potential of marginalization consists in: the ability to filter and rationally select cultural values; overcoming the traditional type of thinking; innovative potential; rationalization; leadership potential; increasing social mobility and modernization of the social structure in response to new challenges.

Keywords: marginalization, social structure of society, crisis, unemployment, marginal strata, identification, stability, poverty.

Постановка проблеми. Елементом соціальної мобільності є маргіналізація індивідів. Остання свідчить про розвиток суспільства та зміни в його соціальній структурі. Масштаби маргіналізації в суспільстві особливо зростають в перехідні періоди розвитку, коли відбуваються значні зрушення у всіх сферах життєдіяльності. Саме політичні, економічні та культурні зміни, які мали місце в перше десятиліття побудови незалежної Української держави, призвели до значних змін в соціальній структурі суспільства, які для переважної частини населення проявились у вигляді низхідної соціальної мобільності. Перехід до ринкової економіки супроводжувався швидким збагаченням незначної кількості українців та зубожінням решти населення. Процес маргіналізації перестає бути особовим, набуває масового, широкомасштабного характеру. У зв'язку з цим важливо проаналізувати об'єктивні та суб'єктивні фактори маргіналізації населення та її наслідки для стабільності соціальної структури суспільства, а державна влада

повинна різними заходами та засобами попереджати та зменшувати такі соціально небезпечні явища.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Термін «маргінальність» до соціологічного обігу було введено у 1928 р. американським ученим Р. Парком у статті «Людська міграція та маргінальна людина». У Р. Парка поняття маргінальність – це становище індивідів, які знаходяться на межі двох різних і конфліктуючих між собою культур [1, с.206].

Ідеї Р. Парка знайшли подальший розвиток у працях соціологів Е. Стоунквіста у монографії «Маргінальна людина» та Т. Шибутані «Соціальна психологія».

За радянських часів дослідження феномена маргінальності не носили системного характеру. Вперше спробу аналізу цього явища зробили радянські вчені Є. Стариков та А. Вишневський.

Сучасні дослідження маргінальності представлено у наукових розробках А. Маслова «Маргінальна особистість як предмет соціально-філософського аналізу», О. Литвинчук «Ідентичність як проблема маргінального індивіда: соціально-філософський аналіз», Т.Кузьменко «Соціальна маргінальність як теоретична проблема та реальність українського соціуму», О. Матети «Особливості етнокультурної маргінальності в Україні», В. Онікієнко «Маргіналізація населення України» та інших. Зазначені автори роблять різнопланові судження та оцінки щодо суті маргінальності та особливостей її прояву в Україні, а, отже, існує необхідність продовжити системні дослідження як теоретичних, так і прикладних аспектів маргіналізації суспільства.

Метою статті є комплексний аналіз причин, показників та особливостей вияву явища маргінальності в соціальній структурі українського соціуму у 1990-ті роки.

Виклад основного матеріалу. У перші роки розбудови незалежної Української держави відбувається руйнування старої соціальної структури, характерної для часів СРСР, та формування нової. Відбувається перехід від командно-адміністративної системи управління економікою до ринкової економіки, здійснюються значні зміни в політичній та соціальній сферах. Безробіття, інфляція, корупція, соціальне розмежування та бідність сприяли появі значної кількості маргіналів – дезадаптованих осіб, які перебували у стані невизначеності, втративши звичні ролі та функції. Відмова від існуючого до серпня 1991 р. зразка суспільного розвитку при відсутності науково обґрунтованої моделі побудови незалежної держави викликали втрату орієнтирів у суспільстві. Трансформаційні процеси в Україні почалися за вкрай

низького рівня політичної та економічної культури мислення. На час проголошення незалежності в суспільній свідомості ще не встигло сформуватися і закріпитися розуміння масштабу нових завдань, більшість населення не визначила чітко свого місця в процесі державотворення [2, с.203].

Зрозуміти масштаби змін у суспільстві нам допоможе започаткований з 1992 р. соціологічний моніторинг «Українське суспільство на порозі XXI століття» (розробники програми – Н. Паніна й Є. Головаха). У межах даного проекту розроблено систему соціологічних показників, яка дозволяє відстежувати тенденції соціальних змін, ґрунтуючись на вивченні стану громадської думки і масової свідомості (ціннісні орієнтації, соціальні установки, судження та оцінки актуального стану суспільства, його перспективи). Зокрема, звернемо увагу на наступні показники: індекс аномійної деморалізованості (шкала аномії Маклоскі та Шаар), індекс цинізму, індекс тривожності, інтегральний індекс соціального самопочуття, індекс дестабілізаційності протестного потенціалу, показник значущості для людей різних соціальних груп в українському суспільстві.

Метою кожного політичного режиму є прагнення сформувати загальноприйнятту систему цінностей. Якщо цієї мети досягнуто, то суспільство можна розглядати як стабільну систему. Якщо ні – ціннісна розбалансованість дестабілізує систему та руйнує її. Українське суспільство зазнало кардинальних структурних зрушень через руйнування існуючої впродовж десятиліть радянської ціннісної системи. Суспільні трансформації призвели не лише до зміни економічних, політичних і культурних інститутів, а й стали джерелом нестійкості соціального середовища, зумовили розмитість об'єктів ідентифікації, ціннісних орієнтацій. Суперечливий процес докорінної переоцінки всієї сукупності цінностей зумовив труднощі адаптації особистості до вимог нового часу [3, с.20].

Е. Дюркгейм визначив такий стан суспільного безладу як аномію, тобто безнормативність – стан відносної відсутності норм у суспільстві або групі. Йшлося здебільшого про характеристики соціальної або культурної структур суспільства, а не про якість свідомості людей, що протистоять цим структурам. Але згодом з'явилися й трактування аномії як психологічного стану свідомості людей, що зумовлюється поточним суспільним безладом і відбиває його. За умов докорінних соціально-структурних і соціокультурних змін суспільство перебуває у стані, коли його старі соціальні норми вже не діють, а нові – ще не діють [4, с.24].

Шкала аномії Г. Маклоскі та Дж. Шаар передбачає, що аномія характеризується відсутністю в суспільстві ціннісно-нормативної бази соціальної консолідації людей, тобто їхніх спільних і загальних уявлень про те, що таке добре і що таке погано, що в цьому суспільстві заохочується, що засуджується і що карається. З цього погляду аномійна деморалізованість – психологічна реакція людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що об'єднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу ще не сформовано. Інакше кажучи, аномійна деморалізованість означає, що люди відчують почуття розгубленості в атмосфері соціальної безнормативності. Упродовж усіх років спостережень рівень аномійної деморалізованості є високим. Соціологи зафіксували її найвище значення в українському суспільстві у 1999 р., коли був пік економічного занепаду [4, с.26]. У рамках опитування 78% населення зазначало, що їм не вистачає державного захисту від зниження рівня життя; 69% – порядку у суспільстві та дотримання чинних у країні законів; 68% – стабільності в державі та екологічної безпеки; 67% – впевненості у власному майбутньому і можливості дати дітям повноцінну освіту. Сучасних економічних знань і роботи, що влаштовує, не вистачало 46% громадян. Дещо адаптованими до нових суспільних умов можна вважати лише 24% населення [5, с.8].

Індекс цинізму. Цинізм як ненормативна реакція на аномію виявляє себе в байдужості до засобів досягнення цілей, у безнормності як індивідуальній нормі свідомості та поведінки, у високому ступені недовіри не лише до норм поведінки, а й до інших людей загалом [5, с. 37]. Інакше кажучи, цинізм виступає як своєрідний компенсаторний механізм подолання аномійної деморалізованості: немає норм, бажаю все, що мені вигідно, і роблю те, що хочу. Як наслідок, високий рівень поширеності цинізму свідчить про панування зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей, держави та нації, дефіцит довіри в суспільстві. Саме на початках незалежності одні людські цінності набували пріоритетності, ставали провідними у сприйнятті та тлумаченні явищ і подій навколишнього світу, інші – свою колишню пріоритетність втрачали, ставали менш значущими для людей. Такі панівні настрої становлять серйозну перешкоду на шляху формування демократичної системи цінностей. Найвищі значення індексу цинізму в українському суспільстві зафіксовано за часів другого строку президентства Л. Кучми у 1999–2001рр. [4, с.28].

Для оцінки соціальної ситуації соціологи як індикатори застосовують масові емоційні психологічні стани (позитивні та негативні переживання, апатія тощо). У 1995 р. було проведено перше опитування,

яке дало можливість побачити, що ж стало з надіями загалом, яким бачили власне життя люди в ці перші роки незалежності. За результатами опитування радянське минуле сприймалося як таке, що забезпечувало насамперед спокійне життя. Більшість опитаних згадували це життя як радісне (65%), веселе (58,5%), щасливе (53,4%) [6, с.361]. Життя в перші роки незалежності України сприймалося як негативне віддзеркалення втраченого минулого. Майже половина опитаних 47,6% вважало тогочасне життя неправильним. Натомість щодо доперебудовного суспільства таку думку висловили лише 17,8% [6, с.361].

У 1997 р. респондентів просили порівняти їхнє тогочасне життя з тим, що було раніше і визначити їхні втрати. Відчуття того, що власне життя складається як слід, втратила третина населення (33,4%), а мало на той момент лише 5,3%. Більше третини опитаних (34,9%) зазначали, що вони втратили відчуття гордості від того, що вони громадяни своєї країни, маючи на увазі втрату СРСР. Натомість мали відчуття гордості, що вони громадяни України лише 20,6% респондентів. Підґрунтя для надій було надто ненадійним, лише 9,8% зазначили, що відчувають наявність життєвих перспектив і мають відчуття того, що вони можуть чогось досягти у житті [6, с.362].

У дослідженні 1998 р. при відповіді на запитання «Які почуття виникають у Вас найчастіше, коли Ви думаєте про Ваше життя?» комплекс переживань був доволі цільним і найбільш виразним було відчуття страху перед майбутнім (37,1%). Незадоволеність життям відчували 35,6%, безвихідь, неможливість самостійно покращити власне життя – 33%, роздратування через те, що теперішнє життя їх не влаштувало – 32,4%, тривогу, передчуття небажаних змін – 29,1% [6, с.362].

Зросла кількість громадян, які пов'язували поліпшення умов свого життя з прискоренням економічних реформ (з 22,8% у 1995 р. до 34,2% у 1997 р.). Паралельно спостерігалось зростання патерналістських настроїв і незадоволення своїм становищем у суспільстві. Так, частка населення, яка можливості поліпшення умов свого життя пов'язувала з регулярністю отримання зарплат, пенсій, збільшенням і розширенням соціальних пільг, зросла з 47,2% у 1995 році до 59,8% в 1997 році. Частка ж тих, хто для досягнення цих цілей розраховував головним чином на себе, свою активність і вміння пристосовуватися до мінливих умов життя, за цей же період часу скоротилася з 45,2% до 34,1% [7, с. 32].

Індекс тривожності. За умов різних випробувань та екзистенційних криз у суспільстві неминуче зростає психологічна напруженість, одним із виявів якої є почуття занепокоєння і тривожності людей. Індекс тривожності узагальнено характеризує загальний функціональний стан

психічного здоров'я населення та свідчить про міру психологічної напруженості в суспільстві. Так, згідно з динамікою сумарного індексу тривожності спостерігається граничне зростання значень індексу тривожності у 1992–1998 рр. від верхньої межі нормальної тривожності до практично нижньої межі високої тривожності [4, с.31].

Інтегральний індекс соціального самопочуття. Наявна в суспільстві система продукування та розподілу соціальних благ, їх досяжність для людей визначають можливості задоволення їхніх соціальних потреб. Міра задоволення соціальних потреб впливає на соціальне самопочуття людей. Спостереження та вимірювання соціального самопочуття є доволі інформативним для розуміння, пояснення та прогнозування поведінки людей у суспільстві та перспектив його розвитку.

За роки ринкових реформ Україна втратила значну частину економічного і соціального потенціалу і не змогла здійснити структурні зміни в економіці. Економічна криза 1990-х років призвела до значного падіння рівня життя переважної більшості населення України. Так, в умовах гіперінфляції 1992–1994 рр. вартість життя зросла настільки, що реальна купівельна спроможність середніх душевих доходів населення, які фіксуються офіційною статистикою, скоротилась у 4 рази [8, с. 79]. Як загальний наслідок – обвальне падіння реальних доходів більшості населення вкрай обмежило економічну базу репродуктивного відтворення, і генерувало посилення процесів маргіналізації.

Як свідчать результати соціологічних досліджень, впродовж 1990–1996 рр. значно погіршилась структура доходів і витрат населення. Серед статей сукупного доходу зменшилась значимість оплати праці та трансфертів, а зросла частка доходів від особистого підсобного господарства. Майже в два рази зросла частка витрат на харчування, вдвічі знизилась питома вага витрат на непродовольчі товари, а така стаття, як накопичення, впала до від'ємного значення. За 1990–2000 рр. не залишилося, практично, жодного, за винятком автомобілів, предмета культурно-побутового та господарського призначення тривалого користування, забезпечення яким не знизилося б у розрахунку на 100 сімей [8, с. 82].

Індекс дестабілізаційності протестного потенціалу. Незадоволеність різних соціальних потреб людей може штовхати їх на різні протестні дії, що потенційно здатні спричинити дестабілізацію суспільства. Дослідження протестних намірів людей дає змогу аналізувати міру соціальної напруженості в суспільстві та прогнозувати ступінь загрози протестного потенціалу для політичного режиму. Шкала соціальної напруженості включає перелік можливих акцій соціального

протесту. З-поміж них респондент під час опитування відзначає лише ті, в яких він готовий брати особисту участь, коли порушено його права та інтереси. Наприклад, такі, як участь у передвиборчих кампаніях, збирання підписів під колективними петиціями, законні мітинги і демонстрації, погрожування страйком, бойкот (відмова виконувати рішення адміністрації, органів влади), несанкціоновані мітинги і демонстрації та незаконні страйки, голодування, пікетування державних установ тощо. Серед факторів, що формують протестні настрої населення слід виділити наступні: соціальна незахищеність, недостатній рівень оплати праці, поширення ареалу бідності, зокрема і серед працюючих, значний розрив у доходах. Спостереження показали, що «критичною точкою» значення індексу дестабілізаційності є 4,4 бала. Впродовж 1990-х років цей індекс не перевищував 4 балів [4, с.38]. Таким чином, можемо стверджувати, що в українському суспільстві 1990-х рр. досить високими є показники рівня індексу дестабілізаційності протестного потенціалу, що, у свою чергу, є показником соціальної напруженості.

Протестні наміри людей певною мірою залежать від масових уявлень про значущість ролі різних соціальних груп у житті суспільства, про позитивну або негативну якість цієї ролі. Для соціологів ці масові, пересічні уявлення становлять неабиякий інтерес, бо можуть стати спонуками до різних масових дій у суспільстві – конструктивних або деструктивних, організованих або хаотичних, радикальних або поміркованих. У масовій свідомості впродовж усіх років спостережень відносно найбільш значущі ролі у житті українського суспільства приписуються таким соціальним групам, як лідери політичних партій, підприємці та бізнесмени, мафія і злочинний світ, службовці держaparату або «чиновники» [4, с.40]. Зазначимо, впродовж 1994–2001 рр. відсоток приписування значної ролі мафії і злочинному світу в житті українського суспільства лише зростав. Пересічні люди ставали свідками того, як державні чиновники, багатії, представники злочинного світу не дотримуються діючих у країні законів і при цьому уникають покарань.

Цікавим є розуміння людьми чинників, що заважали становленню нормального життя в Україні. За результатами моніторингового опитування 1997 р. майже кожен другий житель України (46,3%) таким вважав дефіцит талановитих керівників. На думку майже кожного третього (27,9%), це було пов'язано зі свідомим гальмуванням реформ певними політичними силами. Тільки кожен десятий (10,4%) пов'язував це з психологією, традиціями і недостатнім досвідом народу. На

рекомендації зарубіжних фахівців як чинник, що заважає становленню нормального життя, вказали всього 2,3% опитаних, 12% взагалі не змогли дати відповідь [9, с.57] Отже, пересічні громадяни ще на початку реформування країни чітко зазначали відсутність грамотних і відповідальних керівників, здатних не тільки правильно проводити реформи, а й дбати про свій народ.

Найбільш динамічними елементами ринкової економіки є ринок праці, зайнятість населення. В них не тільки переплітаються інтереси працівників і роботодавців, але й відображаються економічні, політичні, демографічні, соціальні та інші процеси, зокрема особливості відтворення населення і формування людського капіталу, стан розвитку основних засобів, їхня конкурентоспроможність, організація виробництва товарів і послуг, які значною мірою впливають на попит та кваліфікацію працівників, рівень зайнятості і безробіття, соціальний захист та рівень життя населення [10, с.80].

Скорочення участі держави в управлінні економікою і згорання сфери державних соціальних гарантій і забезпечення, провокували стресові ситуації, в які потрапляли позбавлені державного соціального захисту громадяни. За даними опитувань, проведених Інститутом соціології НАН України, у 1992–2000 рр. побільшало респондентів, які відзначали, що їхні співгромадяни відчувають погіршення ситуації на ринку праці. Так, частка респондентів, які відзначали, що населення побоюється безробіття, залишалася постійно високою протягом усього періоду спостережень і постійно зростала (60,3% у 1992 р., а свого найбільшого значення (86,4%) сягала у 2000 р.). Серед інших загроз респонденти відзначали зупинки підприємств 13,2% у 1992 р. та 16,5 % у 2000 р.; голод 50,3% у 1992 р. та 71,8% у 2000 р.; зростання цін 66,4% у 1992 р. та 77,2% у 2000 р. [11, с.135].

Таким чином, можемо стверджувати, що саме істотні зміни у економічній, політичній та соціальній сферах українського суспільства у 1990-х роках призвели до збільшення масштабів маргіналізації населення. Маргіналом може бути представник будь-якого соціального прошарку, який переживає кризу ідентичності. Як зазначає А. Фляшнікова, особливим фактором маргіналізації є відсутність єдиної шкали цінностей в умовах трансформації, що підсилює деструктивізм маргінальності. У цих умовах в українському соціумі зростає процес соціальної атомізації індивідів. Люди не виявляють зацікавленості до групових цінностей, замикаючись на принципі самовиживання. Всі ці фактори безпосередньо впливають на масштаби маргіналізації в суспільстві [2, с.203].

Серед основних маргінальних груп українського суспільства можемо виділити збіднілі верстви населення, бездомні, тимчасово або постійно безробітні, це й пенсіонери, інваліди, представники інтелігенції, бюджетники, біженці, мігранти, молодь, кримінальні елементи, жебраки тощо. Всі вони з різних причин, в основному з економічних обставин, змушені змінювати свій соціальний статус, пристосовуватися до нових умов, шукати гідну роботу, заняття, затребуваність не тільки на ринку праці, але і в суспільстві.

Зазначимо, що серед науковців не існує єдиної думки щодо поширення процесів маргіналізації в Україні. Наприклад, В. Волосевич та А. Крижанівський вважають, що «співставлення статистики з різних сфер життя суспільства (рівень матеріальної забезпеченості, участь у виборах, результати соціологічних досліджень тощо) дає змогу припустити, що від 37% до 45% дорослого населення відповідають основним ознакам маргінальності» [12, с. 49]. Деякі автори роблять більш песимістичні висновки про «загальну», «наскрізну» маргіналізацію усього суспільства. Проте І. Попова вважає, що теза про загальну маргіналізацію є слабко верифікованою, через що вона може стати черговим «соціальним міфом» [12, с. 49].

Таким чином, у 1990-ті роки в українському суспільстві можна виділити наступні види маргінальності:

1. Структурна маргінальність. Мова про соціальні групи, які втратили свої права та можливість їх реалізації чи перебувають у дещо гірших умовах, внаслідок політичної, економічної та соціальної нерівності, тобто частина населення, яка позбавлена громадянських прав або доступу до засобів виробництва, що призводить до пролонгації бідності.

2. Економічна маргінальність. Неодмінною умовою для забезпечення можливостей отримання населенням вищих доходів є економічне зростання, яке надає людям можливість самостійно підвищити свій життєвий рівень та захистити себе від ризику бідності. Різке падіння рівня життя та масова бідність населення України на початку 1990-х рр. відокремили новий час від попередньої епохи. За роки економічної кризи (1990–1999 рр.) країна зазнала значних втрат – ВВП скоротився на 59,2%, обсяги промислової продукції – на 48,9%, продукції сільського господарства – на 51,1%. При цьому доходи знижувались більш високими темпами: реальна заробітна плата зменшилась у 3,2 раза, а реальні виплати пенсій – у 4 рази [8, с. 78].

Найбільшого удару в перші роки незалежності зазнала соціальна сфера. Закриття підприємств спричинило вивільнення значної кількості працівників, які в умовах обмеженого бюджету і зменшення соціальних видатків лишилися сам на сам з труднощами виживання. Середня заробітна плата в Україні зросла з 31 дол. у 1992 р. до 77 дол. у 1997 р., а в 2000 р. знизився до 42 дол. Зрозуміло, що така ситуація не могла виникнути спонтанно, їй передували серйозні економічні процеси, які відбувалися в державі протягом останніх десятиріч. Впродовж 1990-х рр. знижувались не тільки реальні доходи населення, а й практично всі показники рівня життя. Значно погіршилися показники споживання основних продуктів харчування, особливо по м'ясних та молочних продуктах, яйцях та рибі.

Наслідки економічної маргінальності в українському суспільстві мають два прояви. Частина населення вимушена жертвувати досягненнями бажаних цілей заради виживання через знецінення певних професійних якостей і виникнення нових видів робіт. В той же час інша частина економічних суб'єктів швидко пристосовується до ситуації та використовує додаткові ресурси, що теоретично належали економічним маргіналам. Тобто суспільство ділиться на два табори, один з яких покійно пливе за течією, а інший активно діє. Така ситуація спостерігалася зразу ж після оголошення незалежності України: різними способами певна група людей оволоділа чужими ресурсами та перетворилася на успішних бізнесменів. Ну а ті, хто адаптувався до змін не так швидко, вимушені були шукати інші способи забезпечення матеріального добробуту [2, с.204].

Взагалі робота, гарантії зайнятості й власне сама зайнятість з початку 1990-х років надовго зайняли чільні позиції в структурі цінностей українських громадян. На значне погіршення стану забезпеченості роботою й гарантії зайнятості 1994 р. вказували 61,8% респондентів, і така ситуація зберігалася до початку 2000-х, щороку проявляючись найболючішим моментом в оцінці характеру змін у житті (за останній рік) [13, с.117].

В особливо важкому становищі опинилися спеціалісти, які в недавньому минулому мали достатньо високий соціальний статус та активну життєву позицію, але у зв'язку з переважно низхідною соціальною мобільністю були змушені шукати інше місце в соціально-професійній структурі суспільства. Зазвичай вони перекваліфіковувалися і зайняли менш престижні посади, або розпочали власну справу з метою одержання прибутку. Саме такі групи населення називають «новими маргіналами». Слід відзначити, що наявність нових маргінальних груп –

відмінна риса соціальної структури переважної більшості пострадянських країн [14, с.154].

Наслідком економічної маргінальності також стає масове безробіття. З перших років незалежності до сьогодні громадянам України постійно важко знайти за місцем свого проживання гідну роботу із достатнім заробітком, кожному другому – просто роботу за своєю кваліфікацією. Складнощі у працевлаштуванні переважають навіть за умов пошуку хоч якоїсь роботи, хоча робота без достатнього заробітку є сумнівним надбанням. Безробіття зумовлює розповсюдження неформальної зайнятості, нелегітимних способів отримання доходу, що лише поглиблює міру маргіналізації та соціального вилучення певних прошарків суспільства. Невизначеність ситуації на ринку праці та необхідність самостійного пошуку нових джерел доходу для своїх сімей увімкнула механізми самоорганізації. Одним із найефективніших способів виживання стала трудова міграція мешканців країни за її межі. Але при цьому через те, що основна частина трудової міграції за межі України відбувалася нелегально та поза сферою регулювання трудових стосунків більше половини мешканців України працевлаштувались там за усною домовленістю з роботодавцем, без юридичного оформлення трудової угоди. Решта складала трудовий договір ще в Україні або в країні тимчасового перебування.

3. Політична маргінальність характеризується відсутністю єдиної шкали політичних цінностей та кризою політичної самоідентифікації учасників політичного процесу. Політична культура пересічної людини формувалася під впливом таких зовнішніх факторів, як розпад СРСР, падіння авторитету пануючої ідеології, поява та становлення нових держав, зникнення таких реалій, як «радянський народ», «радянська країна», «радянська людина». Інакше кажучи, на зміну цінностям тоталітарного суспільства прийшли нові й далеко не кожному зрозумілі цінності.

До основних передумов дисфункційності інститутів політичної системи в Україні, що роблять її маргіальною, відносять такі чинники, як швидкі економічні та політичні реформи; багатосуб'єктність політичної системи; конфліктність усередині політичного класу [2, с.204].

З вище сказаного, можемо виділити наступні показники маргінальності українського суспільства:

- втрата значущості функцій колишніх суспільних інституцій;
- спад виробництва;
- соціально-професійні переміщення, викликані новою ситуацією у сфері зайнятості внаслідок економічних змін;

- економічні переміщення, пов'язані з майновим розшаруванням суспільства;
- міграції населення;
- формування нових видів міжгрупової інтеграції за формою власності, прибутками, включеності в різноманітні владні структури;
- втрата соціального статусу і нездатність адаптуватися до нових умов;
- формування суб'єктивної самооцінки власних можливостей залежно від самооцінки ситуації;
- відчуття пристосованості до нової життєвої ситуації;
- ступінь усвідомлення кардинальності зміни соціально-професійного статусу;
- оцінка підвищення чи пониження свого соціально-професійного статусу;
- дезадаптація та дезорганізація індивіда, ступінь своєї задоволеності життям у цілому.

Головною ознакою маргіналізації виступає руйнація соціальних зв'язків (економічних, соціальних, духовних). Процес маргіналізації супроводжується втратою особистістю ідентифікації з певною соціальною групою та зміною соціально-психологічних орієнтацій. Це зумовлює соціальні переміщення певної частини індивідів. Однак, це не означає що мобільність індивідів у нову соціальну групу відбудеться миттєво. У індивіда формується суб'єктивна самооцінка власних можливостей залежно від самооцінки ситуації, окреслюється певна стратегія поведінки.

Варто підкреслити й той факт, що маргіналізація в суспільстві має не лише негативні, але й позитивні наслідки. Так, процеси маргіналізації сприяють пошуку індивідами нових соціальних позицій, формуванню нових груп і прошарків, виробленню альтернативних видів зайнятості, стимулюють соціально ефективну поведінку.

Висновки. Активізація процесу маргіналізації в українському суспільстві тісно пов'язана з трансформацією соціально-економічної та політичної систем. Руйнування соціальних зв'язків та базових соціальних інститутів, зміна політичних та економічних основ життя, ціннісна невизначеність, невдачі ринкових реформ, посилення процесів матеріальної поляризації населення, невпевненість людей у власному майбутньому лише сприяло значним змінам у соціальній структурі суспільства у бік збільшення маргінальних спільнот. Останні мають особливі соціально-психологічні характеристики, що знаходять відображення в поведінці та соціальному самопочутті індивідів. Для того

аби стабілізувати соціальну структуру держава повинна здійснювати ефективну підтримку належного рівня життя соціально вразливих верств населення, вдосконалювати соціально-економічні механізми їх суспільного захисту.

Література:

1. Соціологія: словник термінів і понять / за заг. ред. Біленького Є. і Козловця М. К.: Кондор, 2006. 372 с.
2. Фляшнікова А. Особливості вияву явища маргінальності в сучасному українському суспільстві. *Вчені записки. Збірник наукових праць*. №15. 2013. С. 202-206.
3. Шайгородський Ю. Аномія як суспільний і особистісний феномен. *Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*. № 4 (54). 2011. С. 19-29.
4. Ворона В., Резнік В. Соціологічний моніторинг українського суспільства: методики спостережень, показники та виявлені соціальні тенденції 1992–2021 років. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Збірник наукових праць заснований Інститутом соціології НАН України*. Київ, 2021. Випуск 8 (22). С. 24-49.
5. Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005: соціологічний моніторинг. К.: Видавництво Софія, 2005. 160 с.
6. Злобіна О. Між надіями і розчаруваннями: динаміка емоційних станів населення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Збірник наукових праць заснований Інститутом соціології НАН України*. Київ, 2021. Випуск 8. С. 360-376.
7. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін. К.: Інститут соціології НАН України, 2004. 400 с.
8. Рівень життя населення України / За ред. Л. М. Черенько. К.: ТОВ «Видавництво «Консультант», 2006. 428 с.
9. Петрушина Т. Маркетизація української економіки і сприйняття населенням ринкових реформ. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Збірник наукових праць заснований Інститутом соціології НАН України*. Київ, 2021. Випуск 8 (22). С. 49-64.
10. Онікієнко В. Ринок праці та соціальний захист населення України: ретроаналіз, проблеми, шляхи вирішення: науково-аналітична монографія. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, 2013. 456 с.
11. Толстих Н. Добробут населення України за часів незалежності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Збірник наукових праць заснований Інститутом соціології НАН України*. Київ, 2021. Випуск 8 (22). С. 131-145.
12. Йосипів А. Маргінальні групи як об'єкт кримінологічного дослідження. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. 437 с.
13. Іващенко О. Від повної зайнятості до само зайнятості: ринкові прояви суспільної трансформації. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. Збірник наукових праць заснований Інститутом соціології НАН України*. Київ, 2021. Випуск 8 (22). С. 116-130.
14. Ципко С., Кріслата Х. «Нові маргінальні групи» у соціальній структурі сучасного суспільства: теоретичний аспект дослідження. *Релігія та соціум*. 2015. № 1-2 (17-18). С. 149-155.

References:

1. Bilenko, Ye., Kozlovtsia, M. (Ed.) (2006). *Sotsiologia: slovnyk terminiv i poniat* [Sociology: a dictionary of terms and concepts]. Kyiv: Kondor [in Ukrainian].
2. Fliashnikova, A. (2013). Osoblyvosti vyjavu yavlyshcha marhinalnosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi [Peculiarities of the manifestation of the phenomenon of marginality in modern Ukrainian society]. *Vcheni zapysky. Zbirnyk naukovykh prats*, 15, 202-206 [in Ukrainian].
3. Shaihorodskiy, Yu. (2011). Anomiia yak suspilnyi i osobystisnyi fenomen [Anomie as a social and personal phenomenon]. *Naukovi zapysky instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F. Kurasa*, 4 (54), 19-29 [in Ukrainian].
4. Vorona, V., Reznik, V. (2021). Sotsiologichnyi monitoring ukrainskoho suspilstva: metodyky sposterezen, pokaznyky ta vyjavleni sotsialni tendentsii 1992–2021 rokiv [Sociological monitoring of Ukrainian society: methods of observation, indicators and revealed social trends of 1992–2021]. *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin. 30 rokiv nezalezhnosti. Zbirnyk naukovykh prats zasnovanyi Instytutom sotsiologii NAN Ukrainy*, 8 (22), 24-49 [in Ukrainian].
5. Panina, N. (2005). *Ukrainske suspilstvo 1994–2005: sotsiologichnyi monitoringh* [Ukrainian society 1994–2005: sociological monitoring]. Kyiv: Vydavnytstvo Sofiia [in Ukrainian].
6. Zlobina, O. (2021). Mizh nadiiamy i rozcharuvanniamy: dynamika emotsiinykh staniv naselennia [Between hopes and disappointments: dynamics of emotional states of the population]. *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin. 30 rokiv nezalezhnosti. Zbirnyk naukovykh prats zasnovanyi Instytutom sotsiologii NAN Ukrainy*, 8 (22), 360-376 [in Ukrainian].
7. Zlobina, O. (2004). *Osobystist yak subiekt sotsialnykh zmin* [Personality as a subject of social changes]. Kyiv: Instytut sotsiologii NAN Ukrainy [in Ukrainian].
8. Cherenko, L.M. (Ed.) (2006). *Riven zhyttia naselennia Ukrainy* [Standard of living of the population of Ukraine]. Kyiv: TOV «Vydavnytstvo Konsultant» [in Ukrainian].
9. Petrushyna, T. (2021). Marketyzatsiia ukrainskoi ekonomiky i spryiniattia naselenniam rynkovykh reform [Marketization of the Ukrainian economy and public perception of market reforms]. *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin. 30 rokiv nezalezhnosti. Zbirnyk naukovykh prats zasnovanyi Instytutom sotsiologii NAN Ukrainy*, 8 (22), 49-64 [in Ukrainian].
10. Onikiienko, V. (2013). *Rynok pratsi ta sotsialnyi zakhyst naselennia Ukrainy: retroanaliz, problemy, shliakhy vyrishennia: naukovo-analitychna monohrafiia* [The labor market and social protection of the population of Ukraine: retroanalysis, problems, solutions: scientific and analytical monograph]. Kyiv.: In-t demografii ta sotsialnykh doslidzhen imeni M.V. Ptukhy NAN Ukrainy [in Ukrainian].
11. Tolstykh, N. (2021). Dobrobut naselennia Ukrainy za chasiv nezalezhnosti [The welfare of the population of Ukraine at the time of independence]. *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin. 30 rokiv nezalezhnosti. Zbirnyk naukovykh prats zasnovanyi Instytutom sotsiologii NAN Ukrainy*, 8 (22), 131-145 [in Ukrainian].
12. Yosypiv, A. (2021). *Marhinalni hrupy yak obiekt kryminologichnoho doslidzhennia* [Marginal groups as an object of criminological research]. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnykh sprav [in Ukrainian].
13. Ivashchenko, O. Vid povnoi zainiatosti do samo zainiatosti: rynkovi proiavy suspilnoi trasformatsii [From full employment to self-employment: market manifestations of social transformation]. *Ukrainske suspilstvo: monitoringh sotsialnykh zmin. 30 rokiv nezalezhnosti. Zbirnyk naukovykh prats zasnovanyi Instytutom sotsiologii NAN Ukrainy*, 8 (22), 116-130 [in Ukrainian].
14. Tsympko, S., Krislata, Kh. (2015). «Novi marhinalni hrupy» u sotsialnii strukturii suchasnoho suspilstva: teoretychnyi aspekt doslidzhennia [«New marginal groups» in the social structure of modern society: theoretical aspect of the study]. *Relihiia ta sotsium*, 1-2 (17-18), 149-155 [in Ukrainian].